

Változó Közép-Európa kép a 21. században¹

© Hardi Tamás

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális
Kutatások Intézete

hardit@rkk.hu

A földrajzi nagyterek

A földrajzi nagyterek fogalmán jelen munkában olyan nagy régiókat érthetünk, amelyek több állam területét egészben vagy részben magukba foglalják. A szakirodalom ezeket a tereket gyakran szub-kontinentális régióknak nevezi (Dingsdale, 1999).

A nagyterek kialakulása természetesen nem automatikus. Attól, hogy az amerikai kontinensnek van keleti fele, nem beszélünk Kelet-Amerikáról (Lendvai, 1997), a nagyterek lehatárolásához a földrajz csak a természeti alapot adja (ha adja), de a tartalom mindig társadalmi képződmény, amely a természetföldrajzi tájbeosztással csak bizonyos esetekben esik egybe, inkább kivételként, mint törvényszerűen.

Ezen nagyterek civilizációs, kulturális, történelmi, geopolitikai képződmények, amelyek ilyenformán nem igazodnak természetföldrajzi tájakhoz, de a politikai határokhoz való viszonyuk sem egyértelmű. Ha Európa ezen nagytereit vizsgáljuk, ún. Nyugat-, Dél-, Észak-, Közép-, Kelet-, Délkelet-Európa, akkor óhatatlanul államokra gondolunk, s úgy véljük, automatikusan be tudjuk őket sorolni ezekbe a kategóriákba. Ha különböző forrásokat vizsgálunk (pl. földrajzi tankönyveket, tudományos értekezéseket, országokat besoroló weboldalakat, térképlapokat, akkor világossá válik, hogy ezen nagyterek lehatárolása egyáltalán nem konzekvens, nincs rá mindig mindenhol alkalmazható szabály, hanem egyes régiók esetében vannak olyan országok, amelyeket feltétel nélkül oda sorolhatunk, s vannak olyanok, amelyeket csak bizonyos források tartanak pl. közép-európainak vagy balkáninak stb. Ennek a bizonytalanságnak több okát láthatjuk:

- A nagyterek kulturális jellegzetességei mögött olyan, a történelemben hosszú ideig létező politika-földrajzi formációk (birodalmak, vallási, etnikai csoportok területei), húzódnak meg, amelyek mára eltűntek, határaik így nem láthatók a politikai térképeken, de hosszan tartó civilizációs befolyást gyakoroltak saját területükre, amelyek máig kimutathatók a társadalmi-gazdasági jellemzőkben, identitásban, értékekben stb. A modern határok ezekkel a „kripto-határokkal” nem esnek egybe, így számos olyan országot találhatunk, amelyek egyes részei más-más nagyterhez sorolhatók, vagy akár az egész ország hova tartozása is több irányú lehet. Az elsőre jó példa Románia, ahol Erdélyt egyértelműen Közép-Európához, Moldvát Kelet-Európához vagy Délkelet-Európához, míg a Havasalföldet Délkelet-Európához sorolhatjuk. A második esetre Horvátország lehet a példa, melyet egykori jugoszláv tagköztársasági

¹ A kutatást támogatta a „A politikai földrajzi térstruktúrák elemzése a Kárpát-medencében (rendszerváltozások, együttműködési lehetőségek, abszurdítások a XX-XXI. század fordulóján)” című, OTKA 214 3200 100 témaszámú projekt. Kutatásvezető: Hardi Tamás. Azonosító: K 104801.

helyzete, valamint délszláv etnikai többsége miatt Délkelet-Európához sorolunk, de katolikus vallása, Magyarországhoz fűződő történelmi viszonya, s újabban EU tagsága miatt egyre inkább közép-európai országnak tekinthetünk. Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa elhatárolásának bizonytalanságait elsősorban Lengyelország és Magyarország/ illetve a Monarchia történelmi határai „továbbélésének” tekinthetjük, amelyek a mai államokon belül fontos, rejtve létező szerkezeti határokat jelentenek (Surazska, 1995).

- Mint Horvátország példáján láthattuk, egy állam, illetve terület hovatartozásának megítélése időben is változhat. Nyilván, egyes térfogalmakra ez kevésbé igaz, hiszen pl. természeti földrajzi alapjuk miatt ez nem lehetséges (pl. Balkán), míg mások kifejezetten „mozgékonyak”, sőt időlegesen vagy végleg akár el is tűnhetnek a térképről. Ilyen „mozgékony” térkategória Kelet-Európa, s időlegesen eltűnőnek nevezhetjük Közép-Európát, a Baltikumot. Különösen igaz lehet ez a megállapítás azokra a térfogalmakra, amelyek kialakításában nagy szerepe van a geopolitikai, történelmi jellemzőknek, s így a geopolitikai viszonyok változása miatt más-más történelmi periódusban az államok, területek eltérő körét sorolhatjuk az adott fogalomba.
- A nagyterek lehatárolásában meghatározó a mentális elem. Térselemlétünket befolyásolja földrajzi helyzetünk, így pl. az égtáj szerinti besorolás tükrözheti ezt a jelenséget. Így pl. Németországban vagy Ausztriában gyakran fordul elő, hogy „Délkelet-Európa” fogalmába beleértik Magyarországot is, elvégre tőlük nagyjából ebben az irányban helyezkedünk el, s Délkelet-Európa Magyarországon keresztül érhető el a számukra. Mentális térképünket befolyásolja az is, hogy a nagyterek, mint társadalmi képződmények érték tartalommal, s identifikációs erővel is bírnak. Tehát valamely nagyterhez való tartozás pozitív vagy negatív értékítéletet és identitást/elhatárolódást hordozhat. Így a Közép-Európa fogalommal gyakran találkozunk, mint pozitív értékkel. Érdekes jelenség, hogy Európa „közepét” több országban is megtaláljuk, turisztikai jelentőséggel bíró emlékhelyet állítottak ennek jelölésére Ukrajnában, Romániában, Szlovákiában, Magyarországon, de megjelenik Milánó marketing anyagaiban is. Nyilván a „közép” egyúttal az utak találkozását, csomópontját is jelenti, s mint ilyen pozitív tartalommal bír önmagában is. Ehhez hozzá adódik, különösen a szegényebb országokban, hogy a Közép-Európa fogalomhoz szorosan kötődik a dunai Habsburg Birodalom, Ausztria képe, amely ma a gazdasági fejlettség okán vonzó tényező lehet. Az identifikáció szerepe így erős. Érdekes például, hogy a román közbeszédben, politikai beszédekben egyre gyakrabban tűnik fel Románia, mint közép-európai ország, bár eddig deklaráltan inkább Délkelet-Európához sorolták magukat. Ez nyilván kihatással van az ország kapcsolatrendszerének alakítására, de bizonyos belső kérdésekre is, mint pl. a városfejlesztés prioritásai, amelyek szorosabban kötik a román a társadalmat a közép-európai értékekhez.

Mindezek alapján látható, hogy az általunk vizsgált nagyterek jelentős részére inkább az igaz, hogy határai nem élesek, de követhetők, s azokat inkább valamiféle „közbeszéd”, „közvélekedés” alakítja ki, s kevésbé valamely kodifikált rend. Mindemellett természetesen a földrajzi enciklopédiák, regionális földrajzi publikációk időnként országhatárok szerint „rendet tesznek” ebben a kérdésben, elsősorban a

számon kérhető tananyagok kialakítása érdekében, s lehatárolják az egyes nagytérségeket. Teljesen közös nevezőre még ezek a munkák sem jutottak, országonként, szerzőnként, korszakonként eltérhet a nagytérségek területi lehatárolása, elnevezése, rendje.

Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Balkán

Jelen munkában négy olyan nagytér fogalmi vizsgálatát végeztük el kérdőíves módszerrel, amelyek egymást átfedik, s különböző korszakokban e fogalmak akár egymás alternatívái is lehetnek, de átfedéseket mindegyik fogalom között találunk. Így most ezen fogalmakat mutatjuk be részletesebben.

Mind a négy térfogalom viszonylag újnak nevezhető történelmi léptékben, hiszen megjelenésük a térségünket magukba foglaló nagy birodalmak gyengülésével, felbomlásával keletkeztek, illetve terjedtek el, így valójában a 19. század második felétől beszélhetünk róluk.

A vizsgált térfogalmak közül talán Közép-Európa az, ami a legnagyobb szakmai érdeklődést és vitát kiváltotta, s máig a legszélesebb körben került tárgyalásra.

Lendvai L. Ferenc (1997) alapos összefoglalásában bemutatta a német geográfia azon törekvését, hogy Közép-Európát mint egy egzakt tudományos jelenséget mutassa be. A 19. században Karl Ritter térségünk lényegét a tengerektől való távolságában fogalmazta meg, s azzal a Germán–szarmata–oroszlíkságot azonosította a Rajnától a Volgáig. Őt követve Albrecht Penck, Alfred Hettner, von Seydlitz már német dominanciájú térségként határozzák meg Közép-Európát. Ezt a szemléletet a francia földrajz is átvette. A 19. század közepétől Közép-Európa politikai, kulturális megfogalmazása is kialakult. Németország gazdasági háttérének biztosítására jött létre a Mitteleuropa fogalom már az 1830-as évektől politikusok, gondolkodók (pl. Friedrich List) műveiben (Lendvai, 1997), de az első világháborút megelőzően is születtek a témában jelentős művek Friedrich Naumann hasonló című könyve nagy ellenállást váltott ki a magyar közéletben [Lengyel, 1916]). A Mitteleuropa fogalom egy Németország központú gazdasági nagytérre vonatkozik, amely délkeleti irányba terjeszkedik, s átlépi a pángermanizmus által kijelölhető tér határait.

A térség politikai jelentősége az I. világháború után növekedett meg, mivel Oroszország forradalmi átalakulásával Franciaország számára elveszett az a keleti szövetséges, amely ellensúlyt képezhetett Németországgal szemben, annak keleti oldalán (Ormos, 2007).

A hidegháború idején felosztott Európában Közép-Európa fogalma értelmetlenné vált, hiszen a vasfüggöny lényegében térségünk középvonalában húzódott végig, így térségünk a Kelet-Európa fogalomba sorolódott át. A nyolcvanas évektől jelentkezett újra a közgondolkodásban ez a térfogalom, elsősorban a kelettől való tudati távolodás eredményeként. A közép-európaiság, mint nehezen meghatározható, szellemi, kulturális közösség vállalása elsősorban a Nyugat-Európa-hoz való történelmi tartozás érzését erősítette, térségi sajátosságaink hangsúlyozásával. A rendszerváltás után ez a közösség politikai együttműködésekben is megnyilvánult, erre mutatott példát a Közép-európai Kezdeményezés (KEK), a szabadkereskedelmi társulás (CEFTA), a Visegrádi Csoport megalakulása. Napjainkban ez a közösség megbomlani látszik, s egy szűkebb (de egyértelműen közép-európai együttműködés (Slavkov-i egyezmény) látszik kibontakozni, melyben Csehország, Szlovákia és Ausztria kötnek szorosabb együttműködést, míg Lengyelország elsősorban

Németországgal és Franciaországgal kíván szorosabb geopolitikai egységet alkotni. Mindez térségünk egy újabb, belső átalakulását jelzi.

Kelet-Európa fogalma még több kérdést vet fel, mint az előbbi térfogalom. A tárgyalt történelmi korszaktól, a kontextustól függően egészen eltérő országcsoport lehet a térfogalom tartalma. A hidegháború idején Kelet-Európa alatt a volt szocialista országokat értették a Szovjetunió nélkül, míg napjainkban a leggyakoribb értelmezés az egykori szovjet tagköztársaságok köre Oroszország nélkül. A Kelet-Európa fogalom fontos kérdése, hogy Oroszországot beleértjük-e a térségbe, avagy azt nem tekintjük általában Európa részének. Ez nem jelent orosz-ellenességet, hiszen az orosz gondolkodók bizonyos köre is osztja ezt a véleményt. Ennek oka, hogy az orosz fejlődés nem európai mintákat követ, hanem európai és ázsiaiakat vegyesen, köszönhetően a hosszú mongol uralom hatásának, s a bizánci hagyományoknak. Éppen ezért Oscar Halecki (1995) lengyel történész két háború között született elméletében Kelet-Európát az Oroszországon kívüli szláv népek által lakott területben határozza meg, amelyet könyvének címében is a „Nyugat peremének” nevez. Kortársa, a cseh Bidlo viszont a két nagy keresztény vallás befolyási területének találkozásánál húzza meg a határt, Kelet-Európaként definiálva az ortodox államokat (Romsics, 2005). A Kelet-Európa fogalom tartalma a rendszerváltás után jelentősen megváltozott. A Szovjetunió felbomlásával az egykori tagköztársaságok vették át a jelzőt, kivéve a Baltikumot, mely inkább Közép-Európa és Észak-Európa irányába gravitált, ezzel is kifejezve az orosz szláv világtól való különállóságát. Dingsdale (1999) szerint a hidegháború után Kelet-Európa négy nagytérségre osztható fel: Közép-, Balti-, Balkán-Európa és Keleti Határvidék. Mindezekből látszik, hogy a „legmozgékonyabb” térfogalomnak Kelet-Európát tekinthetjük.

Bár neve alapján természetföldrajzi elnevezésnek tűnik a „Balkán” kifejezés, hiszen alapvetően a Balkán-félszigetet értjük alatta. A félsziget elnevezése Zeune német geográfustól származik 1808-ból (Hajdú, 2010), s természeti földrajzi értelemben három oldalról tengerek, míg északról a Duna és a Száva folyók határolják. Társadalmi-politikai értelemben a határa már bizonytalanabb. A 19. században a Balkán-hegységen való átkelés kapcsán terjedt el a nyugati földrajzi irodalomban, de a térséget ekkor mint „európai Törökországot” emlegették, hiszen a terület egésze az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozott, s valójában annak összeomlása során, a „keleti-kérdés” válságában kezdték el széles körben használni ezt a földrajzi kifejezést a térségre (Mazower, 2004). Így a kifejezés egy olyan térséghez kötődött, mely etnikailag rendkívül kevert, s a nagyhatalmak vetélkedésének színtere. Ezért nagyhatalmi konfliktusok tűzfészke, míg időről-időre hatalmi vákuum alakul ki, mely során a térség belső etnikumai között törnek ki konfliktusok. Mindezek miatt a „Balkán” vagy „balkáni” ma már olyan jelző, amelyet a Földön máshol elhelyezkedő hasonló adottságú térségekkel kapcsolatban is használnak (Brzezinski, 1999).

A Délkelet-Európa kifejezés is megtalálható már 19 század eleji térképeken, de tartalommal a 20. században töltődött fel. Politikailag, értéktartalmát tekintve semlegesebb, mint a Balkán kifejezés, s annál szélesebb térséget is takar. A 20. század első felében elsősorban a szélesebb értelemben vett német geopolitikai törekvések meghatározására szolgált, míg mára jelentősége abban áll, hogy a szorosan vett Balkán államai mellett ide sorolhatjuk azokat az államokat, amelyek kulturálisan összetartoznak, de nem sorolhatók be a Balkán fogalmába. Így pl. Románia, amely vallása miatt, avagy Szlovénia és Horvátország, amely etnikai-nyelvi

és történelmi okokból kapcsolódik a balkáni államokhoz, de legalább ilyen erős kapcsolata van Közép-Európához is.

A térfogalmak megítélése napjainkban – egy vizsgálat tükrében

Az eddigiekből látható, hogy a bemutatott térfogalmak társadalmi képződmények, amelyek kialakulásában jelentős szerepe van a történelemnek, kultúrának, s földrajzi helyzetből és ismeretekből származó mentális térképeknek. Napjaink térfelfogásának vizsgálatára ezért egy kérdőíves kutatást végeztünk 2013-2014-ben, mely a térfelfogás elemzésére irányult, s többek között a tárgyalt nagyterek kiterjedését is vizsgálta. Felsőoktatási hallgatók körében kérdeztünk rá több irányból, hogy mely országokat sorolják az egyes térkategóriákba, s saját országukat mely nagyter részének tartják. A vizsgálatból most hat ország (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország) 699 diákjának válaszait foglaljuk össze. Kérdéseink a vizsgált országokra és szomszédjaira terjedtek ki (1. ábra). A hovatartozás mellett vizsgáltuk az országok közötti kapcsolatrendszereket, az egyes államok belső felosztását, de jelen munkában a terjedelem az említett kérdés tárgyalását teszi lehetővé.

1. ábra: A vizsgálati térség

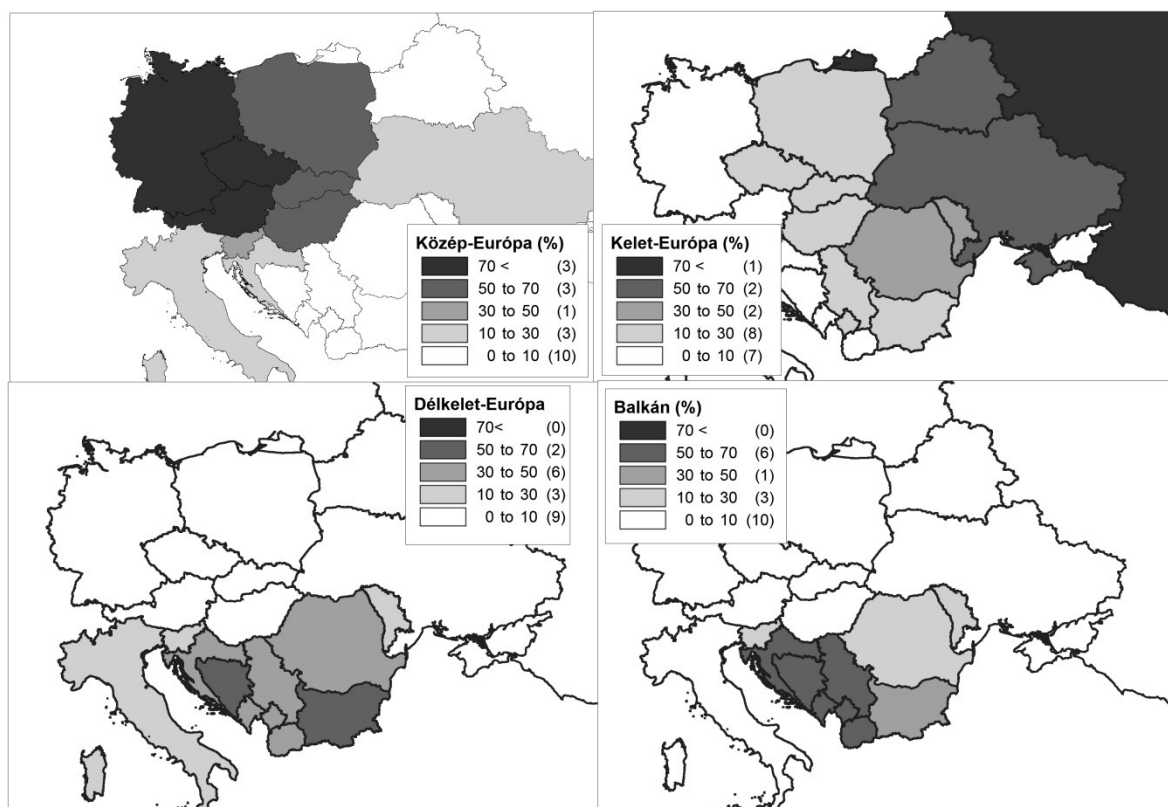
A 2. ábra összefoglalja a válaszokból kikövetkeztethető eredményeket. Az ábra azt mutatja meg, hogy az egyes országokat a válaszadók mekkora aránya „szavazta be” az egyes térkategóriákba.

Már az első vizsgálatnál jól látható, hogy a Közép-Európa és Kelet-Európa fogalommal kapcsolatban határozottabbak a vélemények, hiszen mindegyik fogalom esetében találunk olyan országokat, amelyeket a válaszadók több mint 70%-a sorolt

be a fogalomba. Így egyértelmű a válaszadók álláspontja abban, hogy Németország, Ausztria és Csehország a térség magja, de határozott (50–70%) Lengyelország, Szlovákia és Magyarország megítélése is. Bizonytalanabb a helyzete Szlovéniának, míg sporadikusan említésre került még Ukrajna, Horvátország és Olaszország is. Mindez megfelel az általánosan, s a 20. század elejétől kialakult Közép-Európa képnek.

A Kelet-Európa kép ennél valamivel bizonytalanabb. Látható, hogy Oroszország „visszatért” Európába a válaszadók véleménye szerint, mert egyetlen országgént a válaszadók több mint 70%-a sorolta a tárgyalt térfogalomba. Ezt megerősítették asszociációs és kapcsolatrendszeri vizsgálataink, mert a szimpátia és együttműködési szándék Oroszország irányába erősen jelent meg több ország válaszadóinak véleményében, így különösen Szerbia, Szlovákia esetében, de az együttműködési szándék erős az osztrák válaszadók esetében is. (Ukrajnában a felvételezés 2014 tavaszán készült, így az akkor kirobbant konfliktus is hozzájárult ahhoz, hogy az orosz orientáció gyakorlatilag teljes elutasítást nyert.)

2. ábra: A négy nagytérség kiterjedésének megítélése

Forrás: Kérdőívek 2014 alapján saját szerkesztés.

Még határozottan Kelet-Európába sorolódik Fehéroroszország és Ukrajna, míg bizonytalanul Moldova és Románia. Ugyanakkor megjelenik a hidegháború Kelet-Európája is: a válaszadók 10–30%-a ide sorolta még a Lengyelországtól Bulgáriáig terjedő széles területsávot is. E két nagytérség megítélésénél általában hasonló eredményeket kaptunk az egyes országokban. Markáns eltérés az osztrák válaszokban jelentkezett. A kérdésekkel felkeresett országok közül Ausztria az egyetlen, amely korábban a vasfüggöny nyugati oldalán helyezkedett el, s ennek a ténynek vélhetően fontos szerepe van a mai válaszokban is. A többi országtól

eltérően az osztrák válaszdók Közép-Európa fogalmát Ausztriára és Németországra koncentrálnak. E két országot a válaszdók (111 fő) szinte 100%-a sorolta ide, míg a következő leggyakoribb említések (Olaszország, Csehország és Magyarország) részesedése 50% alatt maradt. Ezzel szemben itt a legszélesebb a Kelet-Európa kép megítélése, a válaszdók fejében erősen él tovább a szocializmus korának nagytársági képe. Emellett érdekes még a szlovák válaszok összesítése, ahol Németország, amely mindenhol vezető szerepet tölt be a válaszokban, Szlovákia esetében lényegesen kisebb súllyal szerepel (50% körül), míg Közép-Európa magját Csehország és Szlovákia adja, ehhez erősen kapcsolódik Lengyelország és Magyarország.

A Balkán és Délkelet-Európa fogalom már bizonytalanabban jelenik meg a válaszokban, hiszen egyértelműen (70% felett) egy országot sem soroltak ide válaszdóink. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy várakozásainknak megfelel, hogy a „Balkán” kifejezés koncentráltabb jelentésű, s elsősorban a Nyugat-Balkán országai és kisebb mértékben Bulgária tartozik ide. Délkelet-Európa fogalma kevésbé koncentrált, elsősorban Bosznia-Hercegovina és Bulgária tartozik ide, de maga az érintett övezet Olaszországtól Moldováig terjed.

Tapasztalatok

A vizsgált négy nagytárság intenzíven él a mai gondolkodásunkban is. A Kelet-Európa koncepciók közül voltaképpen egyik korábbi sem érvényes igazán, hanem egy új, Oroszország központú poszt-szovjet teret értünk alatta elsősorban, másodsorban pedig a volt szocialista országokat különbözteti meg ez a jelző, elsősorban unió korábbi tagjaitól való elhatárolódást jelezve.

A Közép-Európa elképzelések jól tükrözik a fogalom történelmi terét: a német-osztrák vezetésű, kulturális, geopolitikai teret, Jellemző, hogy minél közelebb van egy állam a térség fejlett központjához, annál szűkebben értelmezi a térséget, míg a horvát, szerb, román válaszok elnagyoltabb, szélesebb Közép-Európát mutatnak. Ebből is látszik, hogy a közép-európaiság valahol érték is, s egyfajta elköteleződést is jelenthet.

A Balkán fogalma a félsziget valós, földrajzi kiterjedésnél kisebb területre koncentrálnak. Ennek oka lehet, hogy a Balkán, balkániság, a korábban bemutatottak értelmében nem pozitív kicsengésű jelző, s a geopolitikai válságtárséggel azonosul. Ezért mára a jelentés szűkebb értelemben a Nyugat-Balkánra koncentrál, míg a Délkelet-Európa fogalom egy semleges kifejezéssé vált, s elvesztette a német geopolitikai jelentőségét.

Mint látjuk, térfogalmaink jelenleg is átalakulóban vannak. A fogalomhasználat mikéntjének jelentősége általában válságos időszakokban erősödik fel. A rendszerváltás-kori átalakulást jelenleg a kelet-európai események írják felül, illetve erősítik meg.

Irodalomjegyzék

- BRZEZINSKI, Zbigniew (1999). *A nagy sakktábla*. Budapest: Európa.
- DINGSDALE, Alan (1999). Redefining 'Eastern Europe': A New Regional Geogrophy of Post-Socialist Europe? *Geography*, 84 (3), 204-221.
- HAJDÚ Zoltán (2010). A Balkán az európai térben. In Horváth Gyula, & Hajdú Zoltán (szerk.), *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában* (pp. 17-42). Pécs: MTA RKK.
- HALECKI, Oscar (1995). *A nyugati civilizáció peremén*. Budapest: Századvég.
- LENDVAI L. Ferenc (1997). *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron.
- LENGYEL Géza (1916). „Mitteleuropa” Széljegyzetek Friedrich Naumann könyvéhez. *Nyugat*, 8 (1), 483-491.
- MAZOWER, Mark (2004). *A Balkán*. Budapest: Európa.
- ORMOS Mária (2007). *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Budapest: Napvilág.
- ROMSICS Ignác (2005). Közép- és/vagy Kelet-Európa? In Módos Péter (szerk.), *Közép-európai olvasókönyv* (pp. 27-38). Budapest: Osiris; Közép-európai Kulturális Intézet.
- SURAZSKA, Wisla (1995). Central Europe in the Rokkanian Perspective. *Historical Social Research*, 20 (2), 226-243.